

غلوپژوهی در حوزه معاصر شیعی و جایگاه آن در مطالعات روایی

عمیدرضا اکبری

(دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم)

ar.akbari913@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۲۲

چکیده

در سده‌های نخستین اسلامی، امامیه مواجهه فراوانی با غالبان داشتند و نقدهای بسیاری بر ایشان نوشته بودند. از سده ششم تا ظهور شیخیه، دوره رکود تألیفات غلوپژوهی است. دیگر بار از سده سیزدهم قمری دیگر بار نقدهایی بر غلو، خاصه با رویکرد نقدالحديثی و از جمله به قلم میرزای قمی و میرزا رضا شیروانی نوشته شد. اوج این تألیفات مربوط به دوره معاصر است. این نقدها با رویکرد غالب سنتی شیعی و در محورهای نقد فرق مختلف غلوگرا (شیخیه، صوفیان و نصیریّه) و بیشتر با معرفی آرای غالبانه و مرز آن با عقاید و کلام امامی بوده است. در مرحله بعد تحقیقات حدیثی، رجالی و تاریخی نوشته شده است و به ندرت با رویکرد مایل به اهل سنت است. در دو دهه اخیر با دسترسی‌های نرم‌افزاری و نیز کشف آثار سری نصیریّه، پژوهش‌های تاریخی، فرقه‌شناسی و منبع‌شناسی روایات غلو نیز رشد فزاینده‌ای کرده است. در این پژوهش‌ها، برخی از بزرگ‌ترین فقهای حوزه معاصر، به‌ویژه در حوزه فقهی قم و بیش از آن، پژوهشگران حوزه حدیث و تاریخ سهمین‌اند. این نوشتار، بسیاری از این آثار را معرفی کرده است و در مجموع به این نتیجه رسیده که تحقیقات ناظر به خود آثار غالبان، قوی‌تر هستند و در بازخوانی و تقویت آرای قدما در زمینه حدیث، رجال و فرق مؤثر بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: غلوپژوهی، غالبان، نصیریّه، حوزه علمیّه شیعی، امامیه.

«این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم،

دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی رحمته الله تألیف شده است.»

۱. درآمد: پیشینه تاریخی غلوپژوهی

غلو در لغت، بالا رفتن و تجاوز از حد است. پژوهش‌های بسیاری، از مفهوم قرآنی و روایی غلو بحث کرده‌اند. رایج‌ترین استعمال اصطلاحی غلو در معتقدات دینی و مذهبی است که در آن، شخص چیزی را که به آن اعتقاد دارد، از حدّ خود، بسیار فراتر برده است (برای نمونه، ر.ک: صفری فروشانی، ۱۳۷۸: ۲۵ - ۲۶). به طور خاص، بیش از همه در تاریخ اسلامی این غلو، برای بالابردن امامان شیعی و برخی دیگر از خاندان رسول الله صلی الله علیه و آله تا درجه خدایی یا خداگونگی نسبی در برخی اوصاف است.

گرچه گفته می‌شود مقابله امامان با جریان غلو در زمان امیرالمؤمنین علیه السلام با ظهور عبدالله بن سبأ شروع شد^۱ و بعدها نیز روایاتی از امامان در رد بر غالیانی چون مغیره بن سعید و بنان صادر شد، ولی به طور ویژه، از دوره امام صادق علیه السلام، جریان‌های غالی در کنار دیگر مکاتب فکری، رشد بیشتری یافتند و امام و پیروانشان بیش از پیش به رد و نقد غالیان نوظهور خطابی، یعنی پیروان ابوالخطّاب پرداختند.^۲ فقیهان امامی نیز مانند زراره و یونس بن عبد الرحمن به خاطر مقابله با غالیان، مبعوض غالیان و اصحاب ابوالخطّاب^۳ بودند (برای نمونه: ر.ک: کشی، ۱۴۰۹: ۱۳۸، ۲۲۴ و ۲۹۸). تحقیقات گردآوری شده درخصوص موضع منفی امامان به غالیان، بسیار گسترده است.^۴

۱. آرای بسیار گوناگونی در مورد عبدالله بن سبأ و داستان‌های مربوط به او وجود دارد (ر.ک: اکبری، ۱۴۰۲: بخش ۱.۱).

۲. برای آگاهی بیشتر، ر.ک: صفری فروشانی، ۱۳۷۸: ۱۵۱ - ۱۶۷؛ ملکیان، ۱۳۹۸: ۴۱ - ۸۰؛ بکاء، ۱۴۳۲: ۱۵۰ - ۱۵۷؛ حاجی‌زاده، ۱۳۹۲الف: سرتاسر؛ همو، ۱۳۹۲ب: ۱۰۹ - ۱۱۸؛ همو، ۱۳۹۳: ۶۳ - ۷۷.

۳. درباره او ر.ک: انصاری، ۱۳۷۳؛ کاوند، ۱۳۸۲؛ حاجی‌زاده، ۱۳۹۲ب: سرتاسر.

۴. برای نمونه فقط از پایان‌نامه‌ها: حاجی‌زاده، یداله (۱۳۹۳)، شیوه‌های مبارزه ائمه اطهار علیهم السلام، (از آغاز تا غیبت صغری) با غالیان، پایان‌نامه دکتری دانشگاه معارف اسلامی قم، استاد راهنما: نعمت‌الله صفری فروشانی؛ صراف، حمیدرضا (۱۳۹۱)، جریان‌شناسی غلو و نقش غالیان در میراث حدیثی شیعه و روش امامان در مقابله با آنان، استاد راهنما: عبدالهادی فقهی‌زاده، پایان‌نامه دکتری دانشگاه تهران؛ صادقی، عقیل (۱۳۹۰)، سیره اهل بیت علیهم السلام در مواجهه با غالیان، استاد راهنما: حسین سیدموسوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد؛ موسوی فضل‌شریانی، سیداحمد (۱۳۸۹)، بررسی پدیده غلو و راه‌های مبارزه با آن از منظر قرآن و روایات، راهنما: علی نصیری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی قم.

در دوران امامان متأخر نیز گزارش‌های بسیاری از انتقادات امامیه به غالیان مخمسی قم و نیز خطابیان عراق در دست است (برای نمونه: ر.ک: کشی، ۱۴۰۹: ۵۱۶ - ۵۳۱). با آغاز غیبت کبری، شاخه‌هایی از غالیان به رهبری حلاج (م ۳۰۹ ق) و شلمغانی (م ۳۲۲ ق) به وجود آمدند که به ترتیب «حلاجیه» و «عزاقره» خوانده می‌شوند و روایات مقابله امامیه با این دو دسته و نیز «مفوضه» یعنی آن‌ها که امامان را خالق و رازق عالم می‌دانند، بسیار است (برای نمونه، ر.ک: شیخ طوسی، ۱۴۱۱: ۳۹۷ - ۴۱۴؛ شیخ صدوق، ۱۳۷۸ ق: ۲۰۰/۲ - ۲۰۴). از این دوران تا زمان تدوین بزرگ‌ترین فهارس امامیه در سده پنجم، آثار بسیاری در نقد بر غالیان نوشته شد که متأسفانه عموم آن‌ها از میان رفته‌اند (ر.ک: صفری فروشانی، ۱۳۸۷: ص ۱۹ - ۲۱؛ ملکیان، ۱۳۹۸: ۷۷ - ۷۸).

با این حال، در سده‌های بعدی، تألیفات غلوپژوهی مانند بسیاری دیگر از موضوعات، کم‌رنگ شد و کناره‌گیری و تقیه شدید فرق غالی از دیگر مسلمین، بیشتر موجب شد تا تألیفات غلوپژوهی، جایگاه خود را از دست دهند تا آن‌که از حدود قرن نهم هجری، کسانی مانند رجب برسی و برخی جریان‌های غلوگرا یا صوفیانه شیعی ظهور کردند. از این طریق، چندی بعد برخی از روایات نادر غالیان، دیگر بار به برخی از محافل شیعی راه یافت و البته زمینه آن فراهم شد تا در عهد صفوی، دیگر بار برخی از عالمان امامی مانند علامه مجلسی در آثار خود به رد غلو بپردازند. با شکل‌گیری جریان غلوگرای شیخیه از دوره شیخ احمد احسائی بود که دیگر بار منازعات غلو در سطح حوزه شیعی، بسیار پررنگ شد و شیخیه و منتقدان ایشان آثار کلامی بسیاری را در برابر هم نگاشتند (برای نمونه، ر.ک: جعفریان، ۱۳۹۸: سرتاسر متن).^۱ سپس در دهه‌های اخیر با دسترسی به منابع غالیان قدیم، دیگر بار امکان پژوهش‌های تاریخی درباره غلو و فرق غالی، بیشتر فراهم شد. مقاله به فراخور موضوعش بنا بر آن دارد که حیطه‌ها و زمینه‌های غلوپژوهی در دوران اخیر را بررسی کند و به این پرسش پاسخ دهد که غلوپژوهی معاصر، بیشتر در چه حوزه‌هایی فعالیت کرده است؟ و چه سهمی برای نقد و بررسی هر یک از گروه‌های غالی و آرای ایشان اختصاص داده است؟ گفتنی است پیش‌تر پژوهش جامعی در معرفی تحقیقات غلوپژوهی صورت نگرفته است.

۲. منازعات کلامی و نقدهای متأخر بر جریان‌های غالی

۱. نمونه‌های دیگر در ادامه در بحث از شیخیه خواهد آمد.

به نظر می‌آید مهم‌ترین انگیزه غلوپژوهی عالمان امامی از دیرباز، مواجهه و نقد غالیان معاصر خودشان بوده است. این رخداد، هم در دوره حضور امامان و سده‌های نخستین، زمینه تألیف بسیاری از ردیه‌نگاری‌ها شد و هم در سده‌های اخیر بیشتر تألیفات غلوپژوهی را بر این محور سوق داد. در این بخش، آثار غلوپژوهی دوران اخیر را که بیشتر بر محور نقد عقاید و آثار غالیان است، بررسی می‌کنیم.

۲ - ۱. ردیه‌ها بر تصوّف و تفویض

با جدایی کامل جامعه غالی از امامیه، از میانه سده پنجم تا ظهور شیخیه، چندان خبری از ردیه‌نگاری بر غالیان در حوزه امامی به چشم نمی‌خورد. با این حال، همین در میانه بودن جریان حاشیه‌ای اهل تفویض، زمینه را مهیا می‌کرده است تا گاهی با هریک از این فرق ارتباطی داشته باشند و از ایشان اثر بپذیرند یا بر ایشان اثر بگذارند.^۱ خصوصاً پس از شدت‌گیری استتار و کتمان فرق غالی از سده پنجم، غلو تفویضی می‌توانسته بر برخی از توده‌های امامیه، اثری هرچند محدود بگذارد. این محدودیت از آن روست که جریان مفوضه در سده‌های نخستین و میانی، انسجامی همچون فرق غلو تألیفی را نداشته است (فرچ‌پور، ۱۳۸۹: سرتاسر متن).

هم‌چنین در سده‌های میانی، برخی شیعیان نیز تا حدی از فرقه تصوّف متأثر شدند. شدت‌گیری اثرپذیری بخشی از جامعه شیعی تصوّف با ظهور رجب برسی، سید حیدرآملی و سپس ملاصدراى شیرازی رقم خورده است (جاودان، ۱۳۸۳: ۲۲۰ - ۲۲۴؛ خدایاری، ۱۳۹۴: ۱۳؛ شیبی، ۱۳۵۹: ۱۱۲، ۲۳۹ و ۳۳۱).^۲ به‌ویژه پیشینه صوفیانه صفویه و غلو بکتاشی مدافعان قزلباش ایشان به برخی گرایش‌های غالیانه در این دوره دامن زد (میرجعفری، ۱۳۸۵: ۲۱؛ طهماسبی، ۱۳۹۴: ۵۱؛ نیز ر.ک: پورمحمدی و بیطرفان، ۱۳۹۱: ۸۹). از طرفی مهم‌ترین فرقه‌های تصوّف اسلامی (به‌ویژه مدافعان حلاج و ابن عربی) بنا بر شواهدی تاریخی، پیوندهایی

۱. شیخ صدوق برای گروهی از مفوضه تعبیر «المدلسون أنفسهم فی جملتنا» را به کار برده است (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۲۹۱/۱).

۲. البته پیش‌تر حلاج و شلمغانی نیز هم‌زمان گرایش غالیانه و صوفیانه داشتند. برخی پژوهشگران معاصر در مورد برخی مکاتب متأخر عرفانی شیعی معتقدند مؤلفانی مانند رجب برسی، شیخیه، بسیاری از متصوفه و دراویش و نیز مکتب فلسفی - عرفانی حکمت متعالیه - که در قرن یازدهم پدیدار شدند و به شدت از جهان‌شناسی صوفیانه ابن‌عربی متأثر بودند و در بعد امامت بر اساس همان جهان‌شناسی، نظریه موسوم به «ولایت تکوینی» را بنیان نهادند - در حقیقت هواداران گرایش مفوضه هستند (صفری فروشانی، ۱۳۸۵: ۶۷).

با جریان غلو شیعی داشته‌اند (اکبری، در دست انتشار: سرتاسر متن). از آن‌جا که تشابه عقاید کلیدی دو جریان نام‌برده، بسیار زیاد است (اکبری، ۱۳۹۶: سرتاسر؛ نیز ر.ک: شوبکی، «۲۰۰۴: ۱۲/ سرتاسر؛ موسوی، ۱۳۹۷: ۲۵/۳ - ۱۱۱)، نقدهایی بر آن دو نیز درهم آمیخته است و برخی ادله نقلی و عقلی قدیم امامیه در ردّ غلو، برای ردّ تصوّف شیعی هم به کار رفته است (برای نمونه، ر.ک: خدایی، ۱۳۸۲: ۱۲۷، ۱۴۱، ۲۰۷ - ۲۱۰، ۲۲۱ و ۲۶۶).

شاخص‌ترین چهره شیعی مایل به تفویض و تصوّف در سده‌های میانی پیش از صفویه، رجب برسی است (ر.ک: شیروانی، ۱۳۹۶: ۱۴۶ - ۱۷۹؛ لایقی، ۱۴۰۰: سرتاسر؛ خوانساری، ۱۳۹۰: ۳۳۹/۳). با این همه، در عصر خودش چندان رد و نقدی بر جریان او و دیگر غلوگرایان نیافتیم.^۱ چنان‌که برخی ردیه‌های عامه بر صوفیه در سده‌های میانی نیز کمتر با غالیان ارتباط دارد^۲ تا دوره صفویه که نگاه‌های تفویضی و انگاره نامحدودیت قدرت و علم امام بیش از پیش در میان بخشی از جامعه شیعی رواج یافت و دیگر بار برخی ردیه‌ها بر غلو تفویضی و تصوّف نوشته می‌شود و در برخی از این آثار، نقد این دو در کنار یکدیگر است.

بر خلاف قدمای امامیه که بر ردیه‌نگاری مختص غلو اهتمام بسیاری داشتند، غلوپژوهی دوره صفویه بر محور نقد تصوّف بوده و آثار بسیاری از آن دوره در ردّ بر تصوّف نگاشته شده است (خوشنویس، ۱۳۸۳: ۸۵/ سرتاسر؛ جاودان، ۱۳۸۳: ۲۱۰ - ۲۱۵). عالمانی مانند ملامحمدطاهر قمی (م ۱۰۹۸ق) و شیخ حرّ عاملی (م ۱۱۰۴ق) از مهم‌ترین این نویسندگان‌اند و مؤلفانی همچون سید محمد میرلوحی (زنده در ۱۰۸۳ق) نیز با وجود آسیب‌های آثارش در جریان‌سازی نقد تصوّف نقش مهمی داشته‌اند. با این حال، برخی مانند علامه مجلسی (م ۱۱۱۰ق) نیز در جای‌جای موسوعه بحار الأنوار نقدهای صریح بسیاری را در نقد بر غلو آورده است. در بحار الأنوار تلاش شده با گردآوری روایات رد بر غلو، تا حدّی جای خالی آثار از بین رفته قدیم در ردّ غلو پر شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۶۱/۲۵ - ۳۵۰) و کلمات خود ایشان به‌ویژه در نقد تفویض، راه‌گشای عالمان بعدی بوده است (همان: ۳۴۷/۲۵ - ۳۵۰). بعدها پژوهش‌های گوناگونی به

۱. البته برای نمونه پیش‌تر، سید مرتضی رازی نقدهایی بر تصوف دارد (رازی، ۱۳۶۴: ش: ۱۲۲/۸۸ - ۱۴۱).

۲. مانند تلبیس ابلیس ابن الجوزی. البته ردیه‌های سنیان بر باطنیه، گاه حاوی نقد برخی از رویکردهای مشترکشان با غالیان است (برای نمونه، ر.ک: ابن الجوزی، القرامطة؛ باقلانی، کشف أسرار الباطنية؛ حمادی یمانی، کشف أسرار الباطنية؛ بستی، کشف أسرار الباطنية؛ غزالی، فضائح الباطنية).

نقد تفویض از منظر امامیه پرداخته‌اند (ر.ک: شیروانی، ۱۳۹۶: ۱۱۲ - ۱۱۶؛ حسنی، ۱۲۹۷ - ۱۲۹۸: ۱۸ - ۲۲ و ۳۶ - ۵۱؛ صفری فروشانی، ۱۳۷۸: ۲۵ - ۲۶؛ قزوینی، ۲۰۰۱م: سرتاسر متن، نیز، ر.ک: دلیر، ۱۳۹۴: ۷۷ - ۷۸؛ ابراهیمی، ۱۳۹۸: ۱۷ - ۱۸ و ۲۰).

۲ - ۲. نقد شیخیه و جریان‌های غلوگرای متأخر

جریان حاشیه‌ای و انسجام‌نایافته تفویض، رفته‌رفته به آن‌جا رسید که در دوره قاجار توانست زمینه فرقه‌ای منسجم با نام «شیخیه» را فراهم آورد. از آن عصر، ردیه‌نویسی بر غلو در میان طیف فقها و متکلمان امامی، دوباره مورد توجه قرار گرفت. از این دوره دیگر بار پس از سده‌های نخستین، آثاری غلوپژوهانه با عنوان رد بر غلو و غالیان نگاشته شد. برای نمونه می‌توان از این آثار که در دوره قاجاریه نوشته شده، یاد کرد:

رساله‌ای در بررسی اصالت خطبة البیان، اثر میرزای قمی (م ۱۲۳۱ ق)؛ کاشف الغلو و هادی أهل العلو، اثر محمدکاظم هزارجریبی^۱ (زنده در ۱۲۳۶ ق)؛ مرغم الغلاة، اثر میرزا رضا شیروانی (زنده در ۱۲۴۸ ق)؛ بوار الغالین، اثر محمد مهدی قزوینی؛ البارقة الحیدریة، اثر سیّد حیدر بن ابراهیم حسینی؛ هداية النصیرية، اثر محمدعلی حسینی مبدی؛ هدية النملة إلى مرجع الملّة، اثر ملا محمد رضا همدانی (م ۱۳۱۸ ق)؛ اللؤلؤة العالیة فی ردّ الفرق الغالیة، اثر سید محمد بن محسن الموسوی البوشهری الحائری البحرانی (ت ۱۳۵۵ ق).

این آثار عموماً در ردّ بر شیخیه و برخی نیز در نقد رویکردهای غالیانه صوفیه و هدایة النصیرية نیز در نقد اهل حق است. از آثار این دوره، مرغم الغلاة را می‌توان از قله‌های نگاه انتقادی به غلو در سده‌های اخیر شمرد که با وجود اهمیت آن و نزدیکی مواضعش به عالمان نقاد متقدم، کمتر شناخته شده است. شیروانی نقدهای خود را به‌خصوص بر شیخیه مطرح کرده است. تأملات او در آرای رجب برسی نیز درخور درنگ است. او تلاش کرده تا با استناد به آیات و اخبار و آرای سنتی امامیه متقدم، نگره‌هایی مانند تفویض، نامحدودیت علم امام و برخی مستندات غالیان را به نقد بکشد.

در دهه‌های اخیر نیز کتب و مقالات بسیاری در نقد بر شیخیه نوشته شده است که محور

۱. برای اطلاع از شخصیت علمی هزارجریبی و رساله‌وی در نقد غلو، ر.ک: جهانپخش، ۱۳۹۱: ۵ / سرتاسر. در ابتدای این رساله چنین آمده: «این رساله‌ای است در نفی غلو، یعنی اسناد دادن صفات خالق را به مخلوق» (همان: ۸۱).

برخی نقدها نیز غلو شیخیه بوده است، از جمله: شیخیه و غلو در موضوع امامت، اثر محمدعلی افضلی؛ فرقه شیخیه از خدایی؛ تطوّر مفهوم رکن رابع یا شیعه کامل در فرقه شیخیه؛ دیدگاه‌های غالبانه شیخیه در خصوص مقامات ائمه اطهار (ع)، با محوریت اندیشه‌های شیخ احمد احسائی و سید کاظم رشتی، اثر برادران محمدی.

شیخیه نیز پس از چند طبقه، از حوزه‌های امامیه فاصله گرفتند؛ اما با این حال، هم شیخیه در شهرهای اصلی خود مانند کرمان، تبریز و بصره هم‌چنان روابطی با جامعه داشتند و هم انگیزه‌های دیگری نیز برای نقد غلو وجود داشت و نقد غلو هرچند قدری کم‌رنگ‌تر، ادامه یافت. گسترش روابط موجب می‌شد تا عالمان امامی، نقدهای پراکنده خود بر غلو را در قالب‌های نقد بر شیخیه، اهل حق (ر.ک: خوشناموند، ۱۳۹۵) و صوفیه ارائه دهند. چنان‌که در دهه‌های اخیر، آرای غالبانه برخی از فرق نوظهور مانند فرقه «هنبوشیه»^۱ و «غلوگرایان هیئتی» نیز نقد شده است (ر.ک: زرچینی، ۱۳۹۵).

۲ - ۳. نقدهای غلوپژوهی در مواجهه با اهل سنت

برخی از آثار غلوپژوهی، نه در نقد عقاید یا فرق غالی، که در دفاع از امامیه و در ردّ اتهام غلو امامیه یا انتقاد از مواضع اهل سنت در موضوع نوشته شده‌اند، مانند: شبهة الغلو عند الشيعة، از عبدالرسول غفار؛ کتابچه الغلو، از عبدالکریم بهبهانی. چند پایان‌نامه هم رویکرد مشابهی دارند، مانند: بررسی و نقد مبانی وهابیت در انتساب غلو به شیعیان با تأکید بر کلام عقلی و استدلالی، از مصطفی ورتابی کاشانیان.^۲

در همین راستا تألیفاتی نیز به زیاده‌روی‌ها و غلو اهل سنت و سلفیان درباره برخی صحابه و پیشینیان پرداخته‌اند، مانند: بخش‌هایی از کتاب بزرگ الغدير، اثر عبدالحسین امینی (۱۳۹۰: ۳۴ - ۳۹، ۶۸ و ۱۱۹ - ۳۳۲)؛ پایان‌نامه پدیده غلو اهل سنت درباره صحابه از منظر قرآن و احادیث، از سید پیرشاه عرفان تقوی. کتاب الغلو و الموقف الاسلامی، نوشته سعد متعب

۱. در سال‌های اخیر، فقه هنبوشیه که مدعی یمانی است، دیگر بار به برخی از آثار غالبان قدیم توجه نشان داده است و پژوهشگران متعددی نیز به نقد آنان پرداخته‌اند. برای نمونه، ر.ک: سید مهدی مجتهد سیستانی، لوح و قلم؛ همو، دوازده خورشید؛ رؤیای امامت؛ النقد القاطع؛ علی آل محسن، الرد القاصم لدعوة المفتری علی الإمام القائم؛ همو، اثبات الرجعة؛ ضیاء خبار قطیفی، مهدویة الخاتمة؛ محمدمهدی سلمان‌پور، رسول ایلیس؛ ابراهیم جواد، روایة من ظهري فی المیزان.

۲. استاد راهنما: محمد علی دیباجی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۹۶.

منصوری نیز پیشینه غلو در ملل دیگر و نیز فرق مختلف اسلامی را نشان داده است. گفتنی است از نمونه کاربردهای معاصر غلو - که در این مجموعه چندان بدان نمی‌پردازیم -، استعمال غلو برای زیاده‌روی در تکفیر است که در حوزه شیعی، کمتر به کار رفته است (ر.ک: رضوانی، ۱۳۹۰)؛ ولی در میان سلفیه و سنیان معاصر، بسیار شایع است و آثاری در نقد غلو ناظر به این معنا دارند.^۱ هم‌چنین، برخی از آثار شیعی ناظر به غلو در میان اهل سنت، بیشتر رویکرد تبیینی و تطبیق مفهوم غلو در میان امامیه و اهل سنت و مقایسه آن با کتاب و سنت دارند. کتاب تازه‌نشر خضر دیرانی، با عنوان الغلو فی الفكر الإسلامی، دراسة فی المفهوم و الضوابط و التطبيقات، الشیعة و السلف نموذجاً از این دست است (ر.ک: دیرانی، ۲۰۲۱: ۱۷۳ - ۲۸۴).

۳. غلوپژوهی معاصر شیعی در گستره علوم نقلی اسلامی

فارغ از منازعات کلامی، از دغدغه‌های عالمان امامی، به‌ویژه در سده اخیر این بوده که از شناخت غلو در مباحث تاریخ کلام، فرقه‌شناسی، تبیین معانی روایات عقیدتی و نیز کلمات رجالیان متقدم درباره غلو و حتی ریشه‌یابی برخی روایات مرتبط با فقه و آداب و سنن بهره ببرند.

۳ - ۱. نقش منابع نصیری در غلوپژوهی معاصر

آنچه تغییری مهم در پژوهش‌های غلوپژوهی رقم زده، گذشته از دسترسی‌های نرم‌افزاری گسترده، دستیابی به مجموعه آثار کهن فرقه «نصیری» است. گرچه به باور بعضی از متأخران، فرق رسمی غالیان کهن، نابود شده بودند (سبحانی، بی‌تا: ۴۰۲/۸)، نشر آثار سری نصیریان توسط غیر نصیریان، بیش از پیش نادرستی این انگاره را نمایاند. فرقه نصیری در واقع یکی از شاخه‌های فرقه غالی «خطابیه» است. خطابیه، مهم‌ترین فرقه غالی عصر حضور امامان است که بعدها به چند شاخه تقسیم شد.

امروزه اهل این فرقه با عنوان «علویان سوریه» نیز شهرت یافته‌اند و میراث مکتوب بزرگی از پیشینیانشان در اختیار دارند که با روش‌های تاریخی، می‌توان اصالت بخشی از آن را تا قرن

۱. مانند: قرضاوی، یوسف (۱۳۹۷)، ظاهرة الغلو فی التكفیر، قاهره: المركز الإسلامی للبحوث و الدراسات؛ السحیمی، عبد السلام (۲۰۰۵)، فكر التكفیر و تبرئة اتباع مذهب السلف من الغلو، دار الامام احمد؛ السليمان، عبدالسلام (بی‌تا)، صلة الغلو فی الكفیر بالجريمة. برخی نیز به صورت محدودتر از آن بهره برده‌اند: اللویحق، عبدالرحمن معلی (۱۴۱۲)، الغلو فی الدین، بیروت: مؤسسة الرسالة (ص ۲۵۱ - ۳۴۵)؛ حاج عبد الرحمن، احمد (بی‌تا)، ظاهرة الغلو و موقف اهل السنة منها، اعداد: محمد عمر احمد (ص ۱۱۷ - ۱۱۸).

چهارم و به ندرت حتی تا قرن سوم نیز نشان داد. آثار تازه‌نشر نصیریه به عنوان شاخص‌ترین فرقه برجامانده از غالیان زمان ائمه علیهم‌السلام، آشکارا نشان صحت بسیاری از نسبت‌هایی است که پیشینیان در منابع مختلف حدیثی، رجالی و فرق‌نگاری به خطابیان و نصیریان می‌داده‌اند. در جای‌جای کتب سری نصیریه، از گذشته تا امروز، شواهد عقایدی چون خداانگاری حضرت علی علیه‌السلام و ظهور او در اوصیای پیشین و ائمه علیهم‌السلام، تقویض، تناسخ، بابت سران غلو، تکفیر امامیه، اباحه و... دیده می‌شود؛ هرچند با پیچیدگی‌های بسیار و التقاط نیز همراه است (ر.ک: اکبری، ۱۴۰۲: سرتاسر متن).

پیش از محققان شیعی، برخی پژوهشگران، کتاب‌هایی درباره نصیریه و ناظر به منابع سری نصیری نوشته‌اند و در فصولی، از آرای نصیریه بحث کرده‌اند.^۱ البته کتاب العلویون أو النصيرية، از سید عبدالحسین مهدی عسکری نیز اثری مختصر و مفید است که با وجود تقدم آن، اطلاعاتش با منابع نویافته از نصیریان همخوانی نسبی خوبی دارد. گرچه شناسایی نویسنده ممکن نشد، اما به نظر می‌آید مؤلفی امامی است.

از حدود سال ۱۳۸۵ش نیز حسن انصاری و سپس حمید باقری، عمیدرضا اکبری و علی عادل‌زاده، مجموعه مقالاتی مفید درباره آثار نصیریه و معرفی و اصالت‌سنجی آنها نشر داده‌اند.^۲ ابراهیم جواد نیز در مقدمه خود بر التمهیص، اطلاعات مفیدی از فضای آثار نصیری و کتب ابن شعبه به دست داده است. همچنین از میان آثار مؤلفان سوری، به ندرت آثار برخی از اصلاح‌گرایان برخاسته از میان علویان که به امامیه گرویده‌اند، جنبه نقد غلو و آثار نصیری را دارد، مانند آثار عبدالکریم جامع.^۳

۱. پیشینه تألیفات غربی درباره نصیریه به نیمه سده نوزدهم می‌رسد؛ ولی از میان آثار تفصیلی دوران اخیر، شاید بهترین این آثار، کتاب یارون فریدمن باشد که در آن بیشتر به پیشینه آرای نصیریه در ملل دیگر و تبیین برخی مصطلحاتشان پرداخته و برخی از تحقیقات پیشین غربی را نیز معرفی کرده است (Friedman, The Nuṣayrī-ʿAlawīs, pp ۶۸ - ۷۱).
پیش از فریدمن، برآشیر نیز اثری به همین نام The Nuṣayrī-ʿAlawīs دارد. اثر منصف بن عبدالجلیل با عنوان الفرقة الهاشمية نیز بر مقایسه عقاید نصیریان با آرای فرقه بابیه تأکید دارد. این دو اثر و رساله بلا تندر (Concealment and Revelation) در فصولی از آرای نصیریه بحث کرده‌اند. برای مطالعه نمونه دیگر آثار، ر.ک: ابوموسی الحریری، العلویون النصیریون: بحث فی العقیده والتاریخ؛ جعفر الکنج الدندشی، مدخل الی المذهب النصیری؛ رواء جمال علی، العقیده النصیریة بین بنی نمیر وحران.

۲. معرفی همه این مقالات از حوصله این نوشتار بیرون است، و البته، حسن انصاری بیشتر مقالات مرتبطش را در کتاب از میراث غلات نیز گرد آورده است. همچنین مقالات دیگران نیز با یک جست‌وجوی ساده در دسترس قرار دارند.

۳. از جمله کتاب مصادر فکر الدعاة إلى خطیر الموضوعات و المنحولات که با وجود برخی کاستی‌هایش در نقد بسیاری از

در این میان، مفصل‌ترین پژوهش آکادمیک درباره نصیری و عقاید غالیان، کتاب نصیری، تاریخ، منابع و عقاید است که متکفل اصالت‌سنجی منابع نصیری، مقایسه آراء آنها با داده‌های منابع کهن دیگر فرق و تبیین پیچیدگی‌های عقاید غالیان نیز هست. در این کتاب در هر بخش، مهم‌ترین منابع غلوپژوهی مرتبط نیز معرفی شده است. همچنین در چند بخش، تفصیلی‌ترین نقدها را بر بزرگ‌ترین پیشوای نصیریان یعنی حسین بن حمدان خصیبی ارائه داده و ضمن تأیید اصالت آثار غالیانه او، نشان داده که اثر راه‌یافته او به محافل امامی، الهدایة الکبری نیز آکنده از رمزواره‌های ناشناخته غلو است. همچنین ضمن معرفی پیشینه علمی خصیبی، انواع سندسازی‌ها، جعل‌ها و تحریفات را در آثار خصیبی نمایانده است.

همین نویسنده پایان‌نامه‌ای با عنوان «نقش بازشناسی عقاید و احادیث نصیریان در اعتبارسنجی و فهم میراث روایی امامیه» نیز نوشته و نشان داده است شناخت عقاید و مصطلحات نصیریان در فهم دلالت برخی از روایات غریب و گنگ و تبارسنجی آن‌ها تأثیرات جدی دارد، و به تعمیق یافته‌های ما از برخی از روایات امامی در مورد عقاید و روایان غلو نیز کمک شایانی می‌کند، و ریشه‌های برخی از عقاید و روابط حدیثی ایشان را در میراث امامیه می‌نمایاند. چنان‌که می‌تواند در بازخوانی تاریخی اعتبار برخی اخبار و قضاوت‌های امامیه درباره غالیان نقش مهمی داشته، یا در تقویت اصالت برخی آثار روایی نیز مفید باشد.

گفتنی است از اشتباهات رایج در مطالعات نصیری این است که برخی نویسندگان غیر علوی به‌ویژه در ایران، بدون بررسی مصادر اصلی و کهن نصیری و نیز بدون آشنایی با آثار متأخر و معاصر اختصاصی نصیریان، آثار عمومی ترویجی نصیریان معاصر را محور قضاوت در مورد این فرقه قرار می‌دهند (کارشناس، ۱۳۹۴: سرتاسر متن) و از پیشینه تاریخی این فرقه در کتمان عقاید خاصشان از دیگر فرق، غفلت می‌ورزند.

منابع نصیری، اطلاعات مفیدی نیز دارد. جامع به گفته خودش از خاندانی نصیری بوده و با تحقیق از فضای سنتی نصیری به فاصله گرفته است (جامع، الف ۱۴۳۰: ۳۱-۳۲؛ همو، ۱۴۳۰ب: ۱/ الترجمة الذاتية، «آ»، ص ۷). عبدالکریم ۷- جامع، فضل خاسکه از طیف اقلیتی از علویان بوده‌اند که از مذهب نصیری دست شسته‌اند (برای آگاهی بیشتر، ر.ک: جامع، ۱۴۳۰ب: ۱۰/۱؛ همو، ۱۴۲۹: ۲۵۲-۲۵۴)؛ بر خلاف نصیریانی که امروزه از روی تقیه ادعای یکسانی مذهب خود با مذهب امامیه را دارند (ر.ک: اکبری، ۱۴۰۲: بخش ۳. ۵) و بر خلاف برخی نصیریان معاصر که در آثار عمومی هم علناً از پیشینه غالیانه نصیری دفاع می‌کنند (برای نمونه: عانی، ۲۰۱۹: سرتاسر متن).

۳ - ۲. عالمان مشهور معاصر و آرای حدیثی و رجالی ایشان

برخی عالمان سرشناس معاصر گرچه تألیفات مجزایی در زمینه غلو یا فرق غالی نداشته‌اند، در برخی مباحث حدیثی و خصوصاً در تضعیفات رجالی، به بررسی حدود غلو توجه نشان داده‌اند. از آن جمله ملا عبد الله مامقانی (م ۱۳۵۱ ق) در موضوعه تنقیح المقال، معنای اتهام رجالی غلو در سایه‌انگاره‌های مکتب مجلسی اول و وحید بهبهانی را توضیح می‌دهد؛ دیدگاهی که رجالیان قدیم امامی را در تضعیفات تخطئه کرده و با وجود رواج آن در کتب معاصر، با نقدهای مفصلی نیز مواجه شده است (ر.ک: اکبری، ۱۳۹۷: بخش ۲.۲ و ۳.۲ و ۱.۳؛ غفوری‌نژاد، ۱۳۹۷: ۱۸۵/۹۰ - ۱۸۶).^۱

از فقیهان حوزه معاصر امامی ایران به طور خاص شاید مرحوم محمدتقی شوشتری در نقد غلو، جایگاهی بالاتر از دیگر فقیهان و رجالیان دارد. وی با نوشتن کتاب‌های قاموس الرجال و الأخبار الدخیلة، مباحث ارزشمندی را در حوزه غلوپژوهی ارائه داده است. کتاب قاموس الرجال به مباحث مهمی مانند معنای غلو نزد قدمای امامی پرداخته و دیدگاه منفی پیش‌گفته عالمان سده‌های اخیر درباره تضعیفات رجالی را به نقد کشیده است. در این دیدگاه، این انگاره که قدمای رجالی برخی از محدثان را به صرف نقل روایاتی در فضائل یا مسائل چون سهو النبی تضعیف می‌کردند، نقد شده است و مواردی مانند اباحی‌گری را مایه اتهام به قول غلو دانسته است (شوشتری، ۱۴۱۹: ۶۶/۱ - ۶۹)^۲ که البته با دسترسی‌های گسترده امروزی، وجوه غلو با تفصیل بیشتری قابل معرفی است. بعدها برخی با تفصیل بیشتری شواهدی در تأیید دیدگاه مرحوم شوشتری آورده‌اند. همچنین شوشتری در کتاب الأخبار الدخیلة به مناسبت نقد برخی از روایات تفسیر استرآبادی، بحثی درباره مواضع انتقادی برخی قدما در برابر غلو ارائه کرده است (شوشتری، ۱۴۰۱: ۲۱۵/۱ - ۲۱۹).

همچنین از آیه الله سید حسین بروجردی گرچه اثر مستقیمی در زمینه غلو بر جای نمانده

۱. برای نقد ادعای تسرع ابن الولید در رمی به غلو، ر.ک: جعفری ربانی، ۱۳۹۴: ۲۴۷ - ۲۸۸؛ زکی‌زاده رنانی، ۱۳۹۱: ۸۴/۴ - ۸۹.

۲. به صورت موردی نیز شوشتری مکرراً دیدگاه کسانی مانند وحید بهبهانی در تبرئه غالبانی مانند سیاری، اسحاق بصری و ابن مهران را نقد کرده است (ر.ک: شوشتری، ۱۴۱۹: ۶۰۸/۱ - ۶۱۲ و ۷۸۰-۷۷۷؛ ۳۹۳-۳۹۲/۹). برای دیدن روایانی که قرائن گسترده دیگری نیز در غلوشان وجود دارد، ر.ک: اکبری، ۱۴۰۲: بخش ۳.۱ و ۲.۳.۱ (۴).

است، از سیره ایشان در پرهیز دادن از غلو، گزارش‌های متعددی در دست است (ر.ک: انصاریان خوانساری، ۱۳۹۸: ۳۲۸ - ۳۲۹؛ صافی، ۱۳۹۴: ۳۷ - ۳۹). نمود رویکرد غلوستیزی ایشان را می‌توان در آثار شاگردانش، به‌ویژه آیه الله سید علی سیستانی پی گرفت. پس از آقای سیستانی نیز برخی شاگردانشان در نقد غلو قلم زده‌اند (ر.ک: بکاء، ۱۴۳۲: ۱؛ سیستانی، محمدرضا، ۱۴۴۳: ۳۵/۱ - ۳۷ و ۵۴۸ - ۵۶۷). فرزند ایشان، سید محمدرضا سیستانی به مباحث غلوپژوهی در رجال و فقه توجه نشان داده است.

۳ - ۳. مطالعات فرق و تاریخ

مصادر متقدم ملل و نحل، توصیفاتی را درباره فرق غالی خاصه خطابی و شاخه‌های آن مطرح کرده‌اند، مانند: المقالات و الفرق سعد اشعری؛ فرق الشيعة نوبختی؛ مقالات الاسلامیین ابوالحسن اشعری. البته در بسیاری از کتب کلام و رجال و حدیث نیز اطلاعاتی درباره غالیان بر جای مانده است و علمای امامیه مانند شیخ مفید و مجلسی در کتاب‌هایشان، آرای گروه‌هایی از غالیان را نقد کرده‌اند (ر.ک: شهبازی، ۱۳۹۱: ۱۴ - ۶۰؛ بلندقامت‌پور و ملکیان، ۱۳۹۱: ۸). برخی پژوهشگران شیعی معاصر، به گردآوری اطلاعات منابع پیش گفته و نیز داده‌های پراکنده در فرق مختلف درباره غالیان پرداخته‌اند، مانند: کتاب مفید غالیان: کاوشی در جریان‌ها و برآیندها تا پایان سده سوم، اثر نعمت‌الله صفری فروشانی؛ غلو از دیدگاه اسلام، از علی انصاری بوبراحمدی. کتاب صفری فروشانی اطلاعات خوبی را در زمینه مفهوم «غلو» و عقاید ایشان و موضع ائمه علیهم‌السلام در برابر غالیان در خود گنجانده و آشنایی اجمالی‌ای با فرق غلو به مخاطب می‌دهد. کتاب‌های الغلو و الفرق الغالية اثر عبدالله سلوم سامرائی، الجذور التاريخية للغلو والغلاة اثر سامی الغریبی و الغلو فی مصطلح الملل و النحل و الرجال از محمدباقر ملکیان، نمونه‌هایی دیگر از این دست به زبان عربی است.

البته درخور توجه است که برخی چون رجب برسی (م ۸۱۳ق) تا برخی از معاصران امامی و البته علویان سوری، به نحو کلی نسبت به تقسیمات فرق، خاصه فرق غالی در کتب ملل و نحل به دیده انکار نگریسته‌اند و ترجیح داده‌اند آن را ساخته و پرداخته دشمنانی بدانند که می‌خواستند فضای فرق غیر خود از جمله شیعه را متشتت بنمایانند (ر.ک: برسی، ۱۴۲۲: ۳۳۶؛ انصاری، ۱۹۷۳: سبحانی، بی تا: ۴۰۲/۸؛ ملکیان، ۱۴۴۰: ۲۸۵؛ ضیائی، ۱۳۹۶: ۷۳/۱). این گفته با

وجود تردیدآفرینی در استنادات تحقیقات پیش گفته، خود مستند نشده و از این جهت، نقد آن دشوار است؛ اما عمده وجه مدنظر ناقدان، نیافتن شواهد چنین تقسیماتی است.

در برابر باید گفت: از بین رفتن نسبی اطلاعات درباره فرق مهجور، امری طبیعی است؛ چون منابع هریک از فرق، کمتر توسط فرقه‌های دورتر حفظ می‌شوند. با این حال، در سال‌های اخیر با دسترسی‌های بیشتر، شواهد گسترده‌ای از میراث فرقی مانند: کیسانیه (ر.ک: قاضی، ۱۹۷۴؛ صفری و برادران، ۱۳۹۵: ۵۳)، مغیریه،^۱ خطابییه و شاخه‌هایش مانند مخمسه، نصیریه،^۲ اسحاقیه (ر.ک: اکبری، ۱۴۰۲: بخش ۱.۳.۴) و نیز عزاقره (ر.ک: ذاکری، ۱۳۹۸) به دست آمده است که نشان می‌دهد نه تنها اصل وجود این فرق که بسیاری از عقایدی که در منابع اصیل‌تر و دقیق‌تر ملل و نحل، مانند المقالات و الفرق، به این فرق نسبت داده شده، در منابع روایی دیگر و خاصه در منابع برجامانده از همین فرق، شواهد قابل توجهی دارد.^۳

برخی پژوهشگران نیز تنها جنبه‌های خاصی از آرا یا مستندات غالیان را محور بحث خود قرار داده‌اند؛ مانند کتاب سه گفتار در غلوپژوهی اثر جویا جهانبخش که در سه فصل به روایت «نزلونا عن الربوبية»، علم امام و جایگاه جابر بن حیان می‌پردازد. کتاب نخستین مناسبات فکری تشیع: بازخوانی مفهوم غلو در اندیشه جریان‌های متقدم امامی، از سید محمدهادی گرامی نیز به صورت خاص، به مناسبات جریان‌های متقدم امامی با جریان غلو می‌پردازد. به همین صورت، پایان‌نامه‌های درباره غلو در حوزه‌ای خاص نیز در این کارکرد جریان‌شناسی مفیداند.^۴ پایان‌نامه بزرگ و مفصل تحلیل تطوّر گفتمان غلو در امامت در منابع شیعه امامیه اثنی عشری (قرن ۲ تا اواخر قرن ۵)، اثر طاهره ناصری^۵ و کتاب الشیعة و الغلو از حسین الخشن بر نقد تحریفات

۱. ر.ک: طاووسی، پیش از چاپ: مدخل «مغیریه»؛

Tucker, Mahdis and Millenarians Shiit, p۵۲۷۰; Wasserstorm, "The Moving Finger Writes Mughira B. Said".

۲. درباره نصیریه و خطابییه، ر.ک: اکبری، ۱۴۰۱: سرتاسر؛

Friedman, The Nuṣayrī-ʿAlawī, Tendler, Concealment and, Revelation, allover.

۳. در فرق باقی‌مانده مانند نصیریه، نسبت‌های پُر تکرارتر عموماً از اصول مسلم فرقه‌اند. همچنین بعضی از نسبت‌های نادرتر نیز معمولاً بهره‌ای از واقع دارند.

۴. ر.ک: احمدی کچایی، مجید، «جریان‌شناسی غلو در کوفه تا نیمه قرن دوم هجری»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه باقرالعلوم (ع): ۱۳۹۰ش.

۵. این اثر هزار صفحه‌ای جست‌وجوی گسترده‌ای در مصادر مهم امامیه داشته، ولی از مصادر غالیان، پژوهش‌های جدید و

غالیان در میراث تأکید دارند. برخی آثار نیز به صورت خاص به یکی از آرای غالیان می‌پردازند، هم‌چون کتاب تناسخ اثر شوقی الحداد، رساله بررسی نقش غالیان در روایات تحریف قرآن، اثر محمدحسن احمدی یا مواجهه امامان شیعه با اباحه‌گری، اثر یدالله حاجی‌زاده.

در حوزه مباحث رجالی نیز پژوهش‌های بسیاری درباره غالیان و متهمان به غلو صورت گرفته است که شاید بهترین آن‌ها آثار تئنگاری با مراجعه انتقادی به منابع فرقه مختلف و از جمله منابع غالیان است؛ از آن جمله می‌توان از مقالاتی درباره عبد الله بن سبأ،^۱ ابوالخطاب، محمد بن سنان،^۲ اسحاق بن محمد بصری^۳ و حسین بن حمدان خصیبی^۴ اشاره کرد. هم‌چنین، جستارهای اعتقادی غلو به کوشش پژوهشکده معارف اهل بیت (ع)، مجموعه مقالات پژوهشگران مختلف در مورد غلو را گردآورده است. در کتاب نصیری، اکبری نیز به مناسبت بحث از هریک از عقاید نصیریان، مجموعه کتب و مقالاتی را در زمینه آن عقاید غالیانه معرفی کرده است.

۳ - ۴. رویکردهای منفی به غلوپژوهی

فارغ از رویکردهای منفی جریان‌های غالی سنتی به غلوپژوهی، از داخل حوزه شیعی نیز امروزه برخی نویسندگان با رویکردهای متفاوت، مواضعی منفی در برابر غلوپژوهی دارند. در اشکال تندتر و شدیدتر آن، شخصیتی مانند شیخ محمد سند، حتی کتابی قطور در تبرئه خطابییه و توثیق ابو الخطاب، پیشوای خطابیان در کارنامه دارد و در آن کتاب حتی نسبت به دوران انحراف ابو الخطاب، با وجود فراوانی روایات در تکفیر و تکذیبش، مدعی است که جرمش آن بود که اسرار را

مباحث سندی، کمتر بهره برده است، و البته حاوی یافته‌هایی مفید و اشکالاتی مهم است؛ از جمله کنار نهادن ده‌ها روایت به خاطر یکی دو روایت، در حالی که بحث سندی و یا تحلیلی تاریخی برای این ترجیح ارائه نمی‌دهد (برای دیدن نمونه، ر.ک: ناصری، ۱۳۹۴: ۸۸۰ - ۸۹۳).

۱. برای معرفی آثار در زمینه نقد وجود تاریخی ابن سبأ، ر.ک: صفری فروشانی: ۱۳۹۶: ۴۱۲ - ۴۱۶. در دیدگاه مقابل، با اذعان به افسانه‌پردازی‌های امثال سیف بن عمر درباره ابن سبأ، به خاطر اسناد معتبر و کلمات سلف امامیه و دیگر فرقه، اصل تأثیر او را در جریان غلو می‌پذیرند (ر.ک: آل محسن، ۱۴۲۳: ۱۸۱۳ و ۶۰۵۳؛ حسینی بغدادی، ۱۳۸۰).

۲. برای نمونه از آخرین تحقیقات درباره او، ر.ک: حسین نژاد و ایزدی‌فر، ۱۳۹۶: ۲۲؛ باقری، ۱۳۹۸: ۹۱.

۳. باقری، پیش از چاپ؛ همو، ۱۳۹۳: ۷۴؛ اکبری، ۱۴۰۲: بخش ۳.۱؛ از نمونه تحقیقات مؤلفان غیر شیعی، ر.ک:

Asatryan, Shi'i Literature in the Late Ninth Century Itsḥāq al-Aḥmar al-Nakha'i, pp. ۱۷۱-۱۷۵.

۴. ر.ک: رحمتی، ۱۳۸۵؛ عادل‌زاده و اکبری، ۱۴۰۱: ۷۱؛ اکبری، ۱۴۰۲: بخش ۱.۴؛ هم‌چنین: انصاری، از میراث غلات، ص ۲۵۱ - ۲۶۰. نیز ر.ک: فریدمن، ۱۳۸۶: ۱۴۳/۳۳ - ۱۶۹؛ عثمان، الخصیبی ۱۴۳۲: ۱۳ - ۲۳۱.

هویدا می‌کرد (ر.ک: سند بحرانی، ۱۴۳۲: ۲۰۳ و ۲۱۱ - ۲۱۳).

محمد سند در راستای مبنای سهل‌گیرانه خود و دفاع از اخبار غالیان، پس از نقل برخی روایت متضمن تکذیب ابوالخطّاب، کذب را به معنای نامعهود و بدون استعمال افشای حدیث حمل کرده است (ر.ک: همان: ۲۴۷ - ۲۴۸ و ۲۵۰)؛ در حالی که روایات تکذیب ابوالخطّاب کاملاً صریح است و هیچ تأویلی نمی‌پذیرد و حتی برخی از دروغ‌های وی را برشمرده‌اند (برای دیدن نمونه، ر.ک: کشی، ۱۴۰۹: ۲۹۱).^۱ محمد سند در مواضع متعدّد خدائنگاری امامان علیهم‌السلام نزد غالیان را از آنان نفی کرده است (ر.ک: سند بحرانی، ۱۴۳۲: ۱۶۴، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۲۸، ۲۳۹، ۲۵۴ و ۲۵۶)؛ در حالی که ده‌ها روایات و گزارش تاریخی درباره غالیان و بلکه بسیاری از آثار موجود از غالیان در موضوع الوهیت امامان است (ر.ک: اکبری، ۱۴۰۲: ۲، ۳).^۲ برخی دیدگاه‌های مرتبط محمد سند با نقد برخی محققان مواجه شده است (طاوسی و جعفریان، ۱۳۹۷: ۱۹/۳۴۹ - ۳۵۰، ۳۵۸ - ۳۶۰).^۳

همچنین گونه‌ای دیگر از رویکرد منفی به غلوپژوهی، نه در دفاع از غالیان رسمی که با این پندار که غلوپژوهی، ابزاری برای سوق دادن امامیه به سوی آرای عامی است، شکل گرفت. کتاب غلوپژوهی ابزار شیعه‌ستیزی، از فرج الله عیفی و دو کتابچه غلوپژوهی یا امامت‌ستیزی و غلوپژوهی ابزار علم غیب‌زدائی از امامت، همگی از سوی نشر راه نیکان و در نقد کتاب سه گفتار در غلوپژوهی هستند. از مشکلات این سه کتاب، ادبیات آکنده از سب و طعن و تکفیر آن‌هاست. البته ادبیات بسیار تند این کتب و نداشتن ساختار پژوهشی، استفاده از برخی نکات مفید آنها را نیز با سختی روبه‌رو می‌کند.

از دیگر آسیب‌های این کتاب‌ها مطلق‌نگری به غلوپژوهی است و این که گویا به سادگی ضعف‌ها و آسیب‌های برخی آثار^۴ را به کلّ غلوپژوهی گسترش می‌دهند. نمونه‌ای از قضاوت‌های

۱. آنچه در این روایت تکذیب شده، در روایت پیشوای نصیریان نیز آمده است (خصیبی، ۲۰۰۷: ۳۶۹/۷-۳۷۴).

۲. نمونه‌های آن را می‌توان در آثار عمومی حسین بن حمدان و رجب برسی نیز یافت.

۳. هم‌چنین سند بحرانی از جمله مدافعان نشر رساله خطابیه *الرسالة المفضلية* همراه با توحید مفضل بوده است که با مخالفت برخی فقیهان مانند شیخ وحید خراسانی مواجه می‌شود. گفتنی است محمد جمیل حمود نیز شخصیت دیگری است که موضع منفی او به غلوپژوهی همراه با اهتمامش به غالیان و میراث ایشان است.

۴. از آثار پراسیبی که در حوزه غلوپژوهی برشمرده‌اند، می‌توان به کتاب‌های نویسندگانی چون ابوالفضل برقعی و حیدرعلی

تند کتاب این است که صرف تعبیر کتاب و سنت را در کلام برخی مؤلفان (جهانبخش، ۱۳۹۰: ۱۹) به معنای قرآن‌بستگی، سنی‌گرایی و یا قبول تحریر کتاب الله و سنتی از حدیث ثقلین می‌گیرند (عفی‌فی، ۱۳۹۱: ۱۹، ۱۵۱، ۱۵۹ و ۱۶۰؛ نحوی، ۱۳۹۱: ۳۲ و ۴۳؛ مرعشی، ۱۳۹۱: ۲۶ - ۲۷)؛ در حالی که این تعبیر در اخبار و کلمات عالمان متقدم امامی، فراوان به کار رفته (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷: ۷/۱، ۸، ۵۹، ۶۲، ۶۸، ۶۹، ۱۰۲، ۱۷۲، ۳۵۰، ۵۴۰ و...) و به تنهایی هرگز نشان از بی‌توجهی به معارف اهل بیت (علیهم‌السلام) و سنت ایشان نیست. همچنین عناوین این سه کتاب به نحوی است که در اصل پژوهش در حیطه غلو، تردید ایجاد می‌کند؛ حال آن‌که خود مؤلفان گاهی به گوناگونی غلوپژوهی و مطلوبیت برخی انواع آن اذعان کرده‌اند (ر.ک: عفی‌فی، ۱۳۹۱: ۶۰) و مباحثی غلوپژوهانه دارند.^۱

۴. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در دوران اخیر همچون سده‌های نخستین، بخش فراوانی از آثار غلوپژوهی امامیه، در محورهای نقد فرق مختلف غلوگرا (مانند شیخیه و صوفیان) و با رویکرد غالب سنتی شیعی و بیشتر با معرفی آرای غالیانه و مرز آن با عقاید و کلام امامی بوده است. زمینه این نقدها نیز مواجهه مستقیم امامیه با صوفیان غلوگرا، سپس شیخیه و در دوران بعدی، دیگر گروه‌های غلوگرا بوده است. در مرحله بعد، در دوران اخیر تحقیقات حدیثی، رجالی و تاریخی با تأکید بر آرای محدثان قدیم، و به ندرت با رویکرد مایل به اهل سنت نوشته شده است. در دو دهه اخیر با دسترسی‌های نرم‌افزاری و نیز کشف آثار سری نصیری، پژوهش‌های تاریخی، فرقه‌شناسی و منبع‌شناسی غلو

قلمداران اشاره کرد؛ ولی باید توجه داشت که این نویسندگان، ورود تخصصی به مباحث غلوپژوهی نداشته‌اند و حتی برخی مؤلفان مانند صالحی نجف‌آبادی که نزدیک به ایشان تلقی شده‌اند (ر.ک: عفی‌فی، ۱۳۹۱: ۱۶۶) و آثار در نقد غلو نیز دارند، تنها در برخی آرا به پیش‌گفتگان نزدیک‌اند و نوشته‌هایشان در نقد غلو نیز موجز است و از آثار اصلی غلوپژوهی به حساب نمی‌آید (ر.ک: صالحی، ۱۳۸۵).

۱. چنان‌که در چکیده کتاب نخست ادعا شده این اثر «سبک غلو در سلیقه حدیث‌سازان و سیاست رواج غلو در تشیع را مطالعه کرده، در ادامه بحث، راه‌های انحراف‌شناسی، سندسازی، در اثبات غالی‌گری شیعه و برخورد ائمه طاهرين (علیهم‌السلام) با اندیشه غالی‌گری را مطالعه کرده و در بخش پایانی کتاب، نشان‌های شیعه‌ستیزی غلوپژوهان را شرح داده است». گذشته از اضطراب صدر و ذیل این گفتار، مطالب مؤلف در بخش‌های مرتبط غلوپژوهانه از فحص و انسجام کافی برخوردار نیست (برای نمونه، ر.ک: عفی‌فی، ۱۳۹۱: ۵۲-۳۶ و ۱۰۴-۸۲).

نیز رشد فزاینده‌ای کرده است. از میان شاخص‌ترین غلوپژوهان حوزه سنتی معاصر می‌توان به محقق شوشتری و سیستانی اشاره کرد.

طبیعتاً تحقیقات جدیدتر ناظر به آثار نویافته خود غالیان، قوی‌تر هستند. و به ویژه در زمینه شناخت میراث روایی غالیان و تقدالحدیث پیشرفت‌های زیادی رقم زده‌اند. بهترین آثار غلوپژوهی معاصر، کتب و مقالاتی هستند که به صورت تخصصی به یک فرقه یا عقاید و اخبار غالیانه پرداخته‌اند. در حالی که در تألیفات با موضوع کلی غلو، آثار نه چندان قوی یا با محتوای تکراری، بیشتر است. هم‌چنین این پژوهش تنها به معرفی اجمالی برخی از آثار مهم‌تر غلوپژوهی امامیه دوران اخیر پرداخته و به آثار نویسندگان مذاهب دیگر به نحو بسیار گذرا اشاره کرده و از برخی پژوهش‌های مرتبط نیز در ارجاعات یاد کرده است. بنابراین، معرفی و بررسی آثار غلوپژوهی دیگر فرق و آثار کهن، نیازمند پژوهش‌های بعدی است. دیگر این که این مقاله، نقدی بر انگاره انحصار غلوپژوهی به جریان مایل به اهل سنت نیز به حساب می‌آید و نشان داده که بیشتر تحقیقات غلوپژوهی، از سوی طیف سنتی امامیه بوده است.

کتاب‌نامه

۱. آل محسن، علی (۱۴۲۳ ق)، عبدالله بن سبا، بیروت: دار الهادی.
۲. ابراهیمی، الهه (۱۳۹۸ ش)، بررسی جریان مفوضه و مقصره در دوره امامین صادقین (ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه لرستان.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۸ ش)، عیون اخبار الرضا (ع)، تحقیق: مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، اول.
۴. — (۱۴۱۳ ق)، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، دوم.
۵. اکبری، عمیدرضا (۱۳۹۷ ش)، بررسی اختلافات مبانی قدما و متأخران در تضعیفات رجالی، قم: پایان‌نامه سطح ۳ حوزه علمیه.
۶. — (۱۳۹۶ ش)، «پیوند عقیدتی غلو و تصوف»، چاپ شده در: مجموعه مقالات همایش ملی تصوف، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۷. — (بی‌تا)، «روابط تاریخی جریان‌های غلو و تصوف»، در دست انتشار.
۸. — (۱۴۰۲ ش)، نصیری، تاریخ، منابع و عقاید، قم: دانشگاه ادیان، اول، در دست انتشار.
۹. امینی، عبدالحسین (۱۳۹۰ ش)، غلو در فضایل، برگرفته از الغدير، ترجمه و تحقیق: محمدحسن شفیعی شاهرودی، قم: مؤسسه میراث نبوت.
۱۰. انصاری، حسن (۱۳۷۳ ش)، «ابوالخطاب»، چاپ شده در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، تهران: بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
۱۱. — (۱۴۰۱ ق)، از میراث غلات، تهران: نشر علمی.
۱۲. انصاری، عبدالواحد (۱۹۷۳ م)، مذهب ابتدعها السياسة فی الإسلام، بیروت: الأعلمی.
۱۳. انصاریان خوانساری، محمدتقی (۱۳۹۸ ش)، حقیقتی پنهان: زعیم و مرجع عظیم‌الشان آیه الله العظمی حسین بروجرودی، قم: انصاریان.
۱۴. باقری، حمید (۱۳۹۳ ش)، «پژوهشی در انتساب چند اثر جدیدالانتشار به ابومحمد حسن بن علی بن شعبه حرّانی، محدث شناخته‌شده شیعی»، علوم حدیث، دوره نوزدهم، شماره ۴ (پیاپی ۷۴)، صفحه ۵۵ - ۷۴.
۱۵. باقری، حمید (۱۴۰۱ ش)، «منابعی کهن در شناخت باورهای فرقه اسحاقیه»، ادیان و عرفان، دوره ۵۵، ش ۱.

۱۶. باقری، حمید (۱۳۹۸ ش)، «نصیریّه و انتقال میراث حدیثی غالیان کوفه به شام؛ بررسی موردی آثار منسوب به محمد بن سنان»، علوم حدیث، شماره ۹۱، صفحه ۱۲۵ - ۱۴۷.
۱۷. برسی، رجب بن محمد (۱۴۲۲ ق)، مشارق أنوار الیقین فی أسرار أمير المؤمنين علیه السلام، تصحیح: علی عاشور، بیروت: أعلمی.
۱۸. بکاء، محمد (۱۴۳۲ ق)، «الغلو والغلاة عند الرجالیین والرواة»، دراسات علمیه، شماره ۱، نجف.
۱۹. بلندقامت‌پور، زهیر و محمدباقر ملکیان (۱۳۹۱ ش)، «معیار غلو در اندیشه شیخ صدوق»، معرفت کلامی، شماره ۸.
۲۰. پورمحمد، نصرالله و محمد بیطرفان (۱۳۹۱ ش)، «بررسی و تحلیل مبانی فکری و اعتقادی جنبش صفویه با تکیه بر طریقت‌های آسیای صغیر»، تاریخ و فرهنگ، شماره ۸۹.
۲۱. تیموری رزدابی، کلثوم (۱۳۹۴ ش)، جایگاه فرقه نصیریّه در سوریه از آغاز تا پایان قرن هشتم هجری قمری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشگاه پیام نور.
۲۲. جامع، عبد الکریم (۱۴۲۹ ق)، التکیف المصاحب، بیروت: دار السعد.
۲۳. _____ (الف ۱۴۳۰ ق)، خلاصه اعلام النسب، با تحقیق النسب العالی منسوب به زجاج، تلخیص: بی‌نا.
۲۴. _____ (ب ۱۴۳۰ ق)، مصادر فکر الدعاة، القسم الثانی، تلخیص: بی‌نا.
۲۵. جاودان، محمد (۱۳۸۳ ش)، «عالمان شیعه و تصوّف»، هفت آسمان، شماره ۲۲.
۲۶. جعفریان، رسول (۱۳۹۸ ش)، «بازگشت غلو به تفکر شیعی در قرن سیزدهم هجری»، مقالات و رسالات تاریخی، ج ۸، تهران: نشر علم.
۲۷. جعفری ربانی، مجید (۱۳۹۴ ش)، جستاری درباره بصائر الدرجات، قم: مؤسسه امامت، اول.
۲۸. جهانبخش، جويا (۱۳۹۰ ش)، سه گفتار در غلوپژوهی، تهران: اساطیر.
۲۹. _____ (۱۳۹۱ ش)، «ملاً محمدکاظم هزارجریبی و دو رساله غلوستیزانه اش»، مزدک‌نامه، شماره ۵، به کوشش: پروین استخری.
۳۰. حاجی‌زاده، ید الله (بهار ۱۳۹۲ ش)، «جریان غلو در عصر امام کاظم با تکیه بر عقاید غالیانه محمد بن بشیر»، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۵۳، صفحه ۱۰۵ - ۱۲۶.
۳۱. _____ (۱۳۹۲ ش)، «شخصیت غالیانه ابوالخطّاب و واکاوی مواضع ائمه اطهار علیهم السلام در برابر او و پیروانش»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۳۵، صفحه ۴۹ - ۷۲.

۳۲. — (۱۳۹۳ ش)، «غالیان دوره امام رضا علیه السلام و چگونگی برخورد آن حضرت علیه السلام با آنها»، تاریخ اسلام، شماره ۵۷.
۳۳. — (۱۴۰۰ ش)، مواجهه امامان شیعه با اباحه‌گری، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳۴. حسین نژاد، مجتبی و علی اکبر ایزدی فر (۱۳۹۶ ش)، «وثاقت محمد بن سنان در ترازوی نقد و بررسی»، علوم حدیث، دوره ۲۲، شماره ۸۴، صفحه ۱۲۸ - ۱۵۸.
۳۵. حسینی، سید حیدر بن ابراهیم (۱۲۹۷ - ۱۲۹۸ ق) البارقۃ الحیدریة (نسخه خطی)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۰۸۵۰۱ (۱۷۳۳۶).
۳۶. حسینی بغدادی، محمدجواد (۱۳۸۰ ش)، عبد الله بن سبأ واقعیّت ناشناخته، مشهد: نشر هاتف.
۳۷. خدایاری، علی نقی (بهار ۱۳۹۴ ش)، «رویکرد حدیثی سید حیدر آملی در جامع الأسرار»، حدیث پژوهی، سال هفتم، شماره ۱۳.
۳۸. خدایی، احمد (۱۳۸۲ ش)، فرقه شیخیه، قم: دار العلم، اول.
۳۹. خصیبی، حسین بن حمدان (۲۰۰۷ م)، سلسله تراث علوی: الهدایة الكبرى (ج ۷)، تحقیق: ابوموسی الحریری، لبنان: دار لأجل المعرفة، اول.
۴۰. خوانساری، محمدباقر بن زین العابدین (۱۳۹۰ ق)، روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات، تحقیق: اسدالله اسماعیلیان، قم: دهقان (اسماعیلیان).
۴۱. خوشناموند، پروانه (۱۳۹۵ ش)، نقد عقاید اهل حق با تأکید بر مباحث غلو و تناسخ از منظر آیات و روایات، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصول الدین دزفول.
۴۲. خوشنویس، حمید (بهار ۱۳۸۳ ش)، «معرفی ردیه‌های نگاشته شده بر تصوّف»، آینه پژوهش، شماره ۸۵.
۴۳. دلیر، نیره (۱۳۹۴ ش)، «تفویض غالیانه از جریان پیدایش تا سده ششم هجری؛ با تأکید بر منابع اعتقادی - روایی و فرق‌نگاری»، تاریخ اسلام، شماره ۱۹.
۴۴. دیرانی، خضر (۲۰۲۱ م)، الغلو فی الفكر الإسلامی، دراسة فی المفهوم والضوابط والتطبیقات، الشیعة والسلف نموذجاً، بیروت: دار الولا.
۴۵. ذاکری، محمدتقی (۱۳۹۸ ش)، شلمغانی، از استقامت تا انحراف، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ.

۴۶. رازی، مرتضی بن داعی (۱۳۶۴ ش)، تبصرة العوام فی معرفة مقالات الأنام، تصحیح: عباس اقبال آشتیانی، تهران، اساطیر، اول.
۴۷. رحمتی، محمدکاظم (۱۳۸۵ ش)، «حسین بن حمدان خصیبی و اهمیت وی در تکوین نصیریّه»، هفت آسمان، سال هشتم، شماره ۳۰، صفحه ۱۷۳ - ۲۰۸.
۴۸. رضوانی، علی اصغر (۱۳۹۰ ش)، وهابیت و غلو، تهران: مشعر.
۴۹. زرچینی، رسول (۱۳۹۵ ش)، افراطیگری شیعی: مطالعه موردی هیئت دیوانگان حسین (علیه السلام) کاشان، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
۵۰. زکی زاده رنانی، علیرضا (بهار و تابستان ۱۳۹۱ ش)، «استثنای ابن ولید و تاثیر آن در اعتبار بصائر الدرجات»، حدیث حوزه، شماره ۴.
۵۱. سبحانی، جعفر (بی تا)، بحوث فی الملل و النحل، قم: مؤسسة الإمام الصادق (علیه السلام).
۵۲. سند بحرانی، محمد (۱۴۳۲ ق)، الغلو و الفرق الباطنیة؛ روات المعارف بین الغلاة و المقصرة، به کوشش: حسن کاشانی- مجتبی اسکندری، قم: مکتبه فدک، اول.
۵۳. سیستانی، سید محمد رضا (۱۴۴۳ ق)، قیسات من علم الرجال، گردآوری و تنظیم: سید محمد البکاء، بیروت: دار المؤرخ العربی.
۵۴. شبیبی، کامل مصطفی (۱۳۵۹ ش)، تشیع و تصوّف تا آغاز سده دوازدهم، ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگوزلو، تهران: امیر کبیر.
۵۵. شهبازی، فرزانه (۱۳۹۱ ش)، غلو و تقصیر از دیدگاه شیخ صدوق، شیخ مفید و علامه مجلسی، استاد راهنما: فروغ السادات رحیمپور، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان.
۵۶. شوبکی، محمود (۲۰۰۴ م)، «الصوفیة و التصوّف، عقائد الصوفیة أهم عقائد غلاة الصوفیة»، مجلة الجامعة الإسلامية، شماره ۱۲، غزه.
۵۷. شوشتری، محمدتقی (۱۴۰۱ ق)، الأخبار الدخیلة، تعلیقات: علی اکبر غفاری، تهران: مکتبه الصدوق، اول.
۵۸. _____ (۱۴۱۹ ق)، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین، اول.
۵۹. شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی (۱۳۷۸ ق)، عیون اخبار الرضا، تصحیح: سید مهدی لاجوردی، تهران: انتشارات جهان.

۶۰. شیخ طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ ق)، الغیبة، قم: دار المعارف الاسلامیة.
۶۱. شیروانی تبریزی، میرزا شریف بن رضا (۱۳۹۶ ش)، مُرغم الغلاة، تصحیح: سمانه میرزایی، قم، رساله سطح ۳ حوزه علمیّه خواهران.
۶۲. صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۹۴ ش)، فخر دوران، قم: دفتر تنظیم و نشر آثار آیه الله صافی گلپایگانی.
۶۳. صالحی نجف آبادی، نعمت الله (۱۳۸۰ ش)، عصای موسی، تهران: معراج، اول.
۶۴. صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۸۵ ش)، ارزیابی روایات و منابع مکتوب امامیه درباره زندگی نامه امامان، رساله دکتری، دانشگاه تهران.
۶۵. _____ (۱۳۷۸ ش)، غالیان، کاوشی در جریان‌ها و برایندها، مشهد: آستان قدس رضوی، اول.
۶۶. _____ (۱۳۹۶ ش)، «غلو»، چاپ شده در: دانش نامه امام علی (ع) (ج ۳)، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۶۷. صفری فروشانی، نعمت الله و رضا برادران (۱۳۹۵ ش)، «بررسی تحلیلی مهدی باوری در میان کیسانیان موعودگرا از وفات ابوهاشم (م ۹۸) تا انقراض نهایی»، انتظار موعود، شماره ۵۳.
۶۸. ضیائی، علی اکبر (۱۳۹۶ ش)، سیر اندیشه در بستر زمان (ج ۲: سوریه و لبنان)، تهران: انتشارات بین المللی امین.
۶۹. طاووسی، سعید (پیش از انتشار)، «مغیریه»، دانش نامه جهان اسلام.
۷۰. طاووسی، سعید و رسول جعفریان (۱۳۹۷ ش)، «بازپژوهی حیات علمی ابو العباس نجاشی و بررسی وثاقت وی»، کتاب قیم، شماره ۱۹.
۷۱. طهماسبی، ساسان (۱۳۹۴ ش)، «تقدّس و قدرت در دوره صفویه (جایگاه قدسی پادشاهان صفوی)»، شیعه شناسی، شماره ۵۱.
۷۲. عادل زاده، علی و عمیدرضا اکبری (۱۴۰۱ ش)، «رمزواره‌های نصیری در الهدایة الکبری»، مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۷۱.
۷۳. عانی، علی جابر (۲۰۱۹ م)، تاریخ الطائفة العلویة النصیریة فی العراق، بغداد: دار المدينة المدورة.
۷۴. عثمان، هاشم (۱۴۳۲ ق)، الخصیبة: حیات و آثاره و یلیه کتاب المائدة، بیروت: مؤسسة النور المطبوعات.